

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.5:811.161.2:37.091.4"1923/1932"

ВПЛИВ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПРАВОВИЙ СТАТУС ВПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В СИСТЕМУ ОСВІТИ 1923–1932 рр.

Булавіна С.Є., к. і. н., доцент
кафедри теорії та історії держави і права
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Стаття присвячена дослідженню нового етапу політики українізації, який запроваджується вже декілька років на всіх рівнях освіти в Україні. При цьому висвітлюється, що сучасна українізація повинна була сприяти національній консолідації суспільства на засадах мовної та культурної ідентичності, але саме в цій площині реалізація сучасної мовної політики не могла обійтися без певних труднощів.

Ключові слова: правовий статус, система освіти, суспільно-політичні процеси, нормативне забезпечення, українська мова.

Статья посвящена исследованию нового этапа политики украинизации, который вводится уже несколько лет на всех уровнях образования в Украине. При этом освещается, что современная украинизация должна была способствовать национальной консолидации общества на основе языковой и культурной идентичности, но именно в этой плоскости реализация современной языковой политики не могла обойтись без определенных трудностей.

Ключевые слова: правовой статус, система образования, общественно-политические процессы, нормативное обеспечение, украинский язык.

Bulavina S.E. THE IMPACT OF THE SOCIAL POLITICAL PROCESSES ON THE LEGAL STATUS OF THE INTRODUCTION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE INTO THE SYSTEM OF EDUCATION in 1923–1932-s

The article is devoted to the studies of a new stage in the policy of ukrainianization that has been implemented for a few years on all the levels of education in Ukraine. It has been pointed out that new processes of ukrainianization are to enhance a national consolidation of the society on the basis of a language and cultural identity. At the same time it was the social layer where the realization of a modern language policy was facing some difficulties.

Key words: legal status, system of education, social political processes a legal basis, Ukrainian language.

Постановка проблеми. В системі освіти в УСРР у 1920-ті роки утверджувався дух педагогічного пошуку та експерименту, хоча тиск однієї ідеології був все більш відчутним. Саме в цей період були розроблені основні засади радянської шкільної освіти, серед яких: загальність та безоплатність початкової освіти, поєднання навчання та трудового виховання, значне ідеологічне забарвлення освітнього процесу. Радянська освіта на досвіді масштабної освітньої реформи і, зокрема, українізації здобула багатий досвід організації шкільної справи та підготовки вчительських кадрів, який може бути вельми корисним і сьогодні, якщо, звичайно, вміти не повторювати помилок тих років.

Ступінь розробленості проблеми. В добу українізації великими тиражами виходять численні посібники й підручники. У 1925–1928 рр. було видано два українсько-російських і чотири російсько-українських словники. Щоправда, академічний «Російсько-український словник», перший том якого з'явився у 1924 р., було доведено тіль-

ки до кінця літери «П». За 1926–1932 рр. Інститут української мови, а потім Інститут мовознавства видали, за різними даними, від 27 до 40 термінологічних словників [21, с. 157–158]. Терміни з цих словників переносилися до шкільних підручників.

Були проведені заходи з розвитку українського правопису. Понад трирічна праця Правописної комісії, створеної постановою Раднаркому від 23 липня 1925 р., завершилася виданням нового «Українського правопису», в якому була зроблена не зовсім вдала, з нашої точки зору, спроба поєднати дві відмінні культурні традиції, різні лінгвістичні школи: центральноукраїнську й західноукраїнську. Склалося дві групи вчених, одна з яких (харківська) вважала, що досить заповнити мовні прогалини, куди потрапляли російські слова, інша група (київська) пропонувала замінити елементи, що сприймалися як не властиві українській мові, на національні. У Харкові з'явилась ініціатива по підготовці і виданню «Загального курсу української мови для вчителів-заочників» (1929 р.) і «Підвищеного кур-

су української мови» (1931 р.). Незважаючи на штучність, внутрішні суперечності та інші недоліки українізації, вона ще раз довела, що українська мова є мовою літературною, а не просто сумою діалектів, поширила знання цієї мови серед різних шарів населення і допомогла зберегти її в наступний період обмежень та переслідувань.

Широке впровадження нового українського правопису у повсякденне життя та в літературну мову не відбулося з причин мовного та більше політичного характеру, в тому числі призупинення українізації вже з 1932 р.

Виклад основного матеріалу. Процесу українізації були притаманні планомірність, послідовність і високі темпи. Українізація освітніх закладів у 1920-ті роки в Україні впроваджувалася поступово і наполегливо і досягла певних результатів. Політика українізації не обмежувалася контролем мови викладання, а була зорієнтована на навчальний процес взагалі зі всіма його чинниками. На першому етапі цієї роботи директивні методи управління виправдовували себе, але ними не можна було вирішити всі проблеми, тим більш що їх примусове застосування іноді породжувало нові труднощі.

Значною мірою українізація була лише засобом, зняряддям для розбудови нового, соціалістичного суспільства на засадах комуністичної ідеології, інтернаціоналізму з визнанням в той же час первісності все ж таки не національних, а єдиної нової пролетарської культури.

Ті труднощі, з якими зіткнулась радянська влада, впроваджуючи українізацію на місцевому рівні, була штучність засобів, що використовувалися при цьому. Планове розширення мережі національних навчальних закладів відбувалось без урахування місцевої специфіки, побажань батьків і вчителів, а лише згідно із затвердженими цифрами та планом. Це стосувалось і освітніх закладів, призначених для навчання національних меншин. «У кожній нацменшині була певна частина людей, що визнала неминучість асиміляції та не бажала повертатися в лоно національної культури» [21, с. 62]. З одного боку, заклики не перешкоджати асиміляції, з іншого – рішення партії щодо поглиблення політики коренізації, що породжувало додаткові труднощі.

Вражаючи успіхи політики українізації були обумовлені значною мірою чинниками соціально-економічного плану, насамперед тим, що вона була пов'язана із загальним процесом модернізації. Українська мова давала українцям змогу здобути освіту, брати корисну інформацію з газет і часописів, спілкуватися зі службовцями й виконувати свої професійні обов'язки, становилася засобом самовираження.

Незважаючи на всі зусилля радянської влади, наявність ефективного та численного управлінського апарату, проблема освіти була вирішена в обсязі початкової школи лише в 1930-ті роки, а в обсязі десятирічки – значно пізніше. У 1930-ті роки політика українізації згортається на тлі уніфікації системи освіти, встановленні єдиних типів шкіл, єди-

них навчальних планів, програм і підручників; посиленні антирелігійного характеру освіти; політики русифікації та деяких інших негативних факторів. Але все ж таки безсумнівні і певні досягнення політики українізації і взагалі радянської освіти у 1920-ті роки не можна відкидати, як це роблять окремі сучасні історики [8, с. 25]

Навіть П. Лисяк-Рудницький в статті «Русифікація чи малоросіянізація?» визнав, що «до 1930 р. Україна наближалася до стану повністю розвиненої, культурно зрілої нації. Українська мова отримала шанс здобути панівне становище в державній адміністрації, економіці, наукових і вищих навчальних закладах, міському побуті» [21, с. 461], але в силу різних чинників, про які мова йшла вище, шанс цей не був належним чином і не міг бути використаним, поки Україна знаходилась в межах радянської держави. Справа мови – це тільки один аспект проблеми, і то не найважливіший. Націю з народу, на нашу думку, як про це свідчить досвід багатьох країн, створює необхідне політичне підґрунтя під самостійним розвитком цієї мови, окрема національна держава, а де її немає – прагнення до неї. Каталізатором перетворення народу в націю став, як свідчить про це наша власна історія, національний рух XIX ст., а завершилось в основному формування української нації в революційні 1917–1920 рр. Упродовж наступних десятиліть центральним мотивом в українській історії була боротьба нації за збереження свого існування та відновлення свободи й незалежності, а фактично – за збереження нації та національної ідентичності, мовної і політичної [21, с. 84–97].

Дива не відбулося. Процес ідентифікації українського народу через політику українізації на тому етапі української історії не відбувся. Тоді і мовна реформа, як свідчить досвід багатьох європейських держав, відбувалася б більш успішно, як відбувалися ці процеси в інших націях, що відроджувались: чеська мова позбувалася германізмів, болгарська – турецьких впливів, румунська – слов'янізмів і т. д., одначе з тією вирішальною різницею, що болгари й румуни мали цілком незалежні держави, а чехи користалися культурною автономією в державі демократичній. Ні того, ні іншого Україна в той час не мала [20, с. 65–88].

Самоідентичності українського народу заважали й інші чинники. Носіями української мовної та побутової культури, як засвідчили наведені нами в дисертаційному дослідженні дані, були насамперед селянські верстви населення та вихідці з села, більшим був і відсоток українізованих студентів у відповідних галузях народної освіти. Перед революцією міста в Україні були в основному зросійщеними, в той час як село переважно українським. Політика індустріалізації 1920-х років та початку 1930-х років призвела до масового руху українських селян в міста, що змінило ситуацію в бік змішаного характеру міського життя. Вливання українських селян до лав пролетаріату значно підвищило питому вагу українців серед робітників – з 5% в першій половині 1920-х років до близько 30% у 1939 р. Після 1926 р. велика міграція українського селян-

ства створила критичну масу, необхідну для впровадження української культури в життя міста. В той же час вони не були повністю асимільовані в нове урбаністичне життя. Селяни через досить короткий час вже не відчували себе селянами, але не відносились ще й до працівників або міських мешканців, що викликало кризу ідентичності. Виходячи з цієї проблеми шляхом ідентифікації себе як українців, вони здійснювали не тільки політичний акт, але й використовували ті можливості, які відкрились у зв'язку з українізацією. Ця програма підвищувала престиж української мови та культури і сприяла виникненню української міської культури. Багато з тих, хто ідентифікував себе як росіяни в 1920 р., відчували або декларували себе українцями в 1926 р. [15, с. 23–45].

Постійне вживання і творчий розвиток власної мови, по нашому переконанню, є невід'ємною ознакою буття будь-якої нації. Разом з тим виділення і фактичний пріоритет у межах багатокультурної держави однієї мови, мови державо-утворюючого етносу, криє в собі певні загрози, пов'язані з можливістю насильницького поширення мови більшості адміністративними засобами, а це сприятиметься меншості як захізання на її культурні права.

Результати проведеного дослідження переконливо продемонстрували, що період з 1923 по 1932 р. був періодом радикальних перетворень в культурному житті. Національне питання стало одним із найважливіших з тих, що дискутувались, обговорювались як на рівні керівників радянського та партійного керівництва СРСР та УСРР, так і на рівні губернських та окружних організацій, в республіканському наркоматі освіти, на різноманітних зборах представників освіти, серед професорів, викладачів, студентів навчальних закладів, представників творчих спілок.

За цей час був накопичений величезний теоретичний та практичний досвід в галузі освіти, її організаційного та методичного забезпечення, виховного аспекту.

На певний час Україна де-факто перебувала в становищі країни, де національно-територіальна і культурна автономія України поєднувались з дотриманням культурно-мовних прав та інтересів представників національних меншин [11].

В УСРР політика коренізації, оголошена комуністичною партією та радянським урядом на початку 1920-х років, отримала найбільш радикальну форму у порівнянні з іншими республіками Радянського Союзу. Її масштаби та результати виявилися вражаючими, хоча і не у всьому заявлені цілі були досягнуті.

Українізація впроваджувалась на всіх рівнях освіти, від початкової школи до вищої освіти. До цього процесу були залучені люди різних національностей, різного віку, різних спеціальностей.

Протягом всього процесу українізації перед державою стояло завдання забезпечення підручниками, методичною базою, шкільними приміщеннями, заробітною платою.

Постійною була проблема співвідношення учнів, які визнавали себе українцями за походженням та рідною мовою.

Український досвід був унікальним в масштабі досягнень, напругою та енергією перетворень та брутальністю тих заходів, які були вжиті для її скасування. Культурне відродження 1920-х років, широчінь дискусій, що відбувались в цей період, не можна досягнути без урахування того середовища обмеженої політичної та культурної толерантності, яке було утворено в негівський період радянської історії. Політична ситуація, яка стимулювала український комунізм, змусила режим визнати власну нездібність повною мірою оволодіти тими силами, які сама пробудила до життя, і спробувати їх умиритворити. Повинен був пройти деякий час, поки протягом першого п'ятирічного плану були знищені ті, з ким раніше центральна влада змушена була рахуватися. Прискорення колективізації призвело до нового поневолення селянства [21, с. 156–180].

Хоча формально українізація продовжувала здійснюватися і в 1930-ті роки, але фактично вона припинилася в 1932 р.

Згорання українізації було викликано низкою причин і носило комплексний всеохоплюючий характер, як і сама політика українізації. Вона з самого початку не мала послідовного характеру, зустрічала опір з боку багатьох представників партійного та радянського апарату різних рівнів і кінець кінцем була згорнута.

Результати проведеного дослідження отримують особливе значення на фоні нового етапу політики українізації, який запроваджується вже декілька років на всіх рівнях освіти в Україні, але насамперед в сфері вищої освіти. Специфіка сучасної українізації полягає в першу чергу в тому, що всі параметри цієї освітньої реформи, її терміни знаходяться в абсолютній компетенції української держави. Мета українізації теж визначається ідеологічними чинниками, але позбавленими класового підходу та партійного впливу, в будь-якому разі з боку однієї певної політичної сили. Сучасна українізація повинна була сприяти національній консолідації суспільства на засадах мовної та культурної ідентичності, але саме в цій площині реалізація сучасної мовної політики не могла обійтися без певних труднощів.

При цьому саме сучасне соціально-економічне становище держави не дозволяє в повному обсязі фінансувати необхідні заходи по реалізації намічених планів.

Крім того, у 1920-ті роки політика українізації впроваджувалась в межах території, яка була більш-менш однорідною в сенсі національно-етнічної цілісності та культурних традицій. Протиогою українізації в культурному сенсі міг бути тільки великоросійський шовінізм. З приєднанням до Радянської України західноукраїнських земель в ході Другої світової війни в складі УСРР опинилися землі, які тривалий час знаходились під іншими культурними, релігійними, мовними впливами. Незважаючи на уніфікацію освітньої системи та всієї культурної сфери в радянських республіках, певна своєрідність, в тому числі мовна й конфесійна, залишилася. З іншого боку, на Східній Україні зберігся і навіть посилювався російський культурний вплив. Спро-

би нової уніфікації, але вже зовсім на інших ідеологічних засадах, часто призводять до нерозуміння та недооцінювання життєвих реалій [20, с. 50–79].

Необхідно, щоб помилки минулого стали для нас корисним досвідом. Тим більше мова йде не про неясне майбутнє, а сьогодення, про чергову спробу українізації, що запроваджується у нових історичних умовах.

Висновки. Отже, вирішуючи міжнародні проблеми, необхідно враховувати як позитивний, так і негативний досвід радянської влади. Цей досвід, як свідчить проведене нами дослідження, потребує більш шанобливого та уважного відношення до національних почуттів, створення рівноправних умов для участі в економічному, громадському, культурному житті.

Якщо виходити із результатів проведеного нами дослідження, згорання політики українізації в цілому і в сфері освіти зокрема було неминучим на фоні окреслених процесів, що відбувались в політичному, господарському та культурному житті України та Союзу в цілому.

Незважаючи на всі ці ускладнюючі фактори, українізація досягла багатьох безсумнівних успіхів. Вона була невід'ємною частиною загальної боротьби з неписьменністю і значною мірою сприяла вирішенню цієї проблеми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Малишкін А. Письменство й мова в сучасній школі / А. Малишкін. – Х. : Держвидав України, 1926. – 105 с.
2. Яницький Г.І. Розвиток народної освіти на Україні (1921–1932 рр.) / Г.І. Яницький. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 256 с.
3. Гололобов В.М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках : дис. ... к. і. н. : спец. 07.00.01 / В.М. Гололобов. – Запоріжжя, 1998. – 178 с.
4. Ряппо Я.П. Народна освіта України за 10 років революції / Я.П. Ряппо. – Х. : Б. в., 1927. – 95 с.

5. Ряппо Я.П. Проблема технікумів у радянській освітній системі / Я.П. Ряппо // Шлях освіти. – 1928. – № 2. – С. 30–41.

6. Ряппо Я.П. Система народної освіти на Україні: Соціальне виховання, професійна освіта й наука / Я.П. Ряппо. – Х. : Держвидав України, 1927. – 141 с.

7. Авдієнко М. Народна освіта на Україні / М. Авдієнко. – Х. : Б. в., 1927. – 75 с.

8. Воронець А. Етапи ліквідації неписьменності серед дорослого населення України / А. Воронець // Рад. освіта. – 1925. – № 2. – С. 3–10.

9. Альберштейн А., Ястержемський В. Система народної освіти / А. Альберштейн, В. Ястержемський. – Х. : Держвидав України, 1929. – 320 с.

10. Шелухін С. Історико-правові підстави нашої державності / С. Шелухін. – Прага : Б. в., 1929. – 142 с.

11. Sadoyskiy V. Natsionalita politika Sovitiv na Ukraini. – Warsaw, 1937. – 207 p.

12. Lawrinenko J. Ukrainian Communism and Soviet Policy toward the Ukraine: An Annotated Bibliography. – N.Y.: No ad., 1953. – 103 p.

13. Животко А. Нариси історії української преси: курс лекцій / А. Животко. – Подєбради : УТГІ, 1937. – 243 с.

14. Гриценко М.С. Розвиток радянської школи на Україні / М.С. Гриценко. – К. : Рад. шк., 1958. – 71 с.

15. Гриценко М.С. Розвиток загальноосвітньої школи в Українській РСР (1917–1967 рр.) : автореф. дис. ... д. пед. н. / М.С. Гриценко. – К., 1969. – 48 с.

16. Чапленко В. Дещо про мову / В. Чапленко. – Нью-Йорк : Укр. техн. ін-т, 1959. – 64 с.

17. Вовк Л.П. Генезис пріоретитених тенденцій освіти дорослих в Україні (II пол. XIX – 20-і рр. XX ст.) : автореф. дис. ... д. пед. н. / Л.П. Вовк. – К., 1996. – 41 с.

18. Лисенко М.С. Становлення середньої спеціальної освіти в Україні (1922–1930 рр.) : автореф. дис. ... к. іст. н. : спец. 07.00.01 / М.С. Лисенко ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2000. – 21 с.

19. Довідка наркомату освіти України про національні школи в Україні, березень 1938 р. // ЦДАГО, ф. 1, оп 6, спр. 476.

20. Филиппов А.М. Руководство Коммунистической партии Украины подготовкой педагогических кадров в республике (1928–1932 гг.) : автореф. дис. ... к. ист. н. / А.М. Филиппов. – К., 1962. – 18 с.

21. Чернявська С.М. Впровадження української мови в систему освіти 1923–1932 рр. : дис. ... к. іст. н. : спец. 07.00.01 / С.М. Чернявська ; Харк. політ. ін-т. – Х., 2003. – 240 с.